

Гульнара Абдулаєва

ПЕРША ОКУПАЦІЯ АБО ОПЕРАЦІЯ “КРИМ”

8 квітня 1783 р. маніфестом Російської імперії було проголошено, що “півострів Кримський, острів Тамань та вся Кубанська сторона” прийняті під російську державу¹. Одразу після підписання документа до усіх іноземних дворів були надіслані офіційні звернення імператриці Єкатерини II. По-суті, це були виправдальні послання, у яких мовилося про ніби-то вимушений крок – приєднання Криму². Проте ані Франція, ані Англія, ані Австрія, ані Пруссія, не висловило добрих побажань у зв’язку з окупацією Кримського ханства. Адже сучасники тих подій добре розуміли, що все здійснювалось шляхом обману та насилля.

Вперше ідея ліквідації ханства та приєднання нових земель до Росії пролунала у 1762 р. Саме тоді канцлер граф Михаїл Воронцов представив цариці проект під назвою “Записки о Малой Татарии”³. У проекті він ретельно виклав, яку користь отримає Росія, коли ханство опиниться у складі імперії. Пропозицію взяли до уваги. А через шість років почали реалізовувати.

У 1768 р. Росія, яка вдерлась у межі Кримського ханства, спровокувала міжнародний конфлікт, що вилився у війну між нею та Османською імперією й Кримським ханством. Після смерті у 1769 р. талановитого полководця кримського хана Крим Гірея, татарська держава вступила у смугу неприємностей. Вона помітно здала свої позиції, особливо після поразок при Ларзі (Картальська битва), Кагулі та Бендерах у 1770 р.⁴

Ще перед самим початком військових дій Єкатерина II пише головнокомандувачу 2-ї армії генеральну Петру Паніну про те, що прагне схилити кримськотатарський народ до відмови від османського впливу та привести у підданство російське⁵. Проте ця ідея

¹ *Манифест императрицы Екатерины Великой о присоединении Крыма, Тамани и Кубанской земли к России*, Известия Таврической ученой архивной комиссии 42 (Симферополь 1908) 90.

² *Ibid.*, с. 88–90.

³ Г.Л. Кессельбреннер, *Крым: Страницы истории*, Москва 1994, с. 12.

⁴ Ф.Ф. Лашков, *Шагин Гирей, последний крымский хан*, Симферополь 1991, с. 6.

⁵ *Ibid.*, с. 7.

заснала фіаско – кримські татари не бажали ставати російськими підданими.

У Петербурзі прийняли рішення перейти до силового підкорення, проте для цього варто було відвернути увагу противника. Тож російська сторона запропонувала османському уряду почати мирні переговори. Порта, яка не прагнула затяжної війни, погодилась на переговори⁶. Поки влітку 1772 р. тривала підготовка до перемовин у обраному сторонами місті Фокшани, російський уряд готувався укласти угоду з кримським ханом. Згідно цього документа ханство офіційно мало би бути оголошено незалежною державою. Проте ця угода була одразу відкинута кримським ханом Сагіб Гіреєм⁷.

Тут варто зробити невеликий відступ. По суті Кримське ханство завжди було незалежною та вільною державою. Проте в цьому випадку Росія “натякала” на Османську імперію, з якою ханство пов’язували давні та тісні відносини. Кримські татари з повагою ставились до османського султана виключно як до халіфа всього мусульманського світу, кримськотатарські аскери зобов’язувались брати участь у війнах Османської імперії. До другої половини XVIII ст. османські султани домоглися впливу на процес обрання кримського хана з династії Гіреїв. Власне, виходячи з цього, Росія зробила висновок, що ханство “Залежне” від Порти. Правильніше буде сказати, знайшла причину, аби як завжди виступити в ролі такого собі “миротворця”, ігноруючи той факт, що ханство завжди було й залишалось незалежною державою. Щодо думки самих підданих хана, то вона, як водиться, не враховувалось.

Поки у Фокшанах російські дипломати вперто доводили османським дипломатам, що мешканців ханства варто позбавити від “залежності” Порти⁸, на півострів у терміновому порядку були введені війська 2-ї російської армії під командуванням князя Василя Долгорукова⁹. На той час сили кримців були зосереджені на основному театрі бойових дій, на Дунаї. Підкреслимо, що в Криму не

⁶ Е.И. Дружинина, *Кючук-Кайнарджийский мир*, Москва 1955, с. 153.

⁷ В.Е. Возгрин, *История крымских татар*, Санкт-Петербург 2013, т. 2, с. 348.

⁸ Е.И. Дружинина, *Op. cit.*, с. 169.

⁹ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, с. 9. Долгоруков замінив Паніна на посту командувача 2-ю армією у 1770 р.

було основної армії, тож росіяни не зустріли особливих перешкод. Для початку російська сторона все ж намагалась мирно схилити кримських татар до союзу¹⁰. Проте, незважаючи на всі зусилля, перемовини з кримським ханом та бейською верхівкою не привели до бажаного результату. Як тільки у Порті стало відомо про дії росіян у Криму, султан перервав Фокшанський конгрес. Він відмовився продовжувати перемовини щодо миру до того часу, поки не припиниться окупація півострова та тиск на його мешканців з боку російських окупаційних військ.

Утім, до такого плину подій у Петербурзі були готові. Єкатерина та її оточення не збирались відступати. До Криму Василю Долгорукому була направлена депеша, в якій рекомендувалось діяти згідно раніше отриманих інструкцій¹¹. 19 вересня 1772 р. князь Долгоруков влаштував на піострові каральну акцію, припинення якої зупинила тільки вимушена згода кримського уряду підписати внутрішню угоду про так звану “незалежність” ханства¹². Згідно статтям цього документа, Крим втрачав заступництво Османської імперії, більше того, втрачав місто Керч та фортецю Ені-Кале, а також погоджувався на розміщення російського гарнізону у великому селищі Ах’яр¹³. Трактат був підписаний 12 листопада 1772 р. в Карасубазарі¹⁴. Тож Ханству була силою нав’язана формальна та практично нікому непотрібна “незалежність”.

Можливо, все б склалось інакше, якби у Стамбулі не помер султан Мустафа III і до влади не прийшов його слабовільний брат Абдул-Гамід I, який підписав з Росією у 1774 р. Кучук-Кайнарджийський мир, за яким кримські татари були визнані “вільними та абсолютно незалежними від усякої сторонньої влади”¹⁵. Мир був підписаний – Ханство стало незалежним. Проте Єкатерину та її фаворита Григорія Потьомкіна цікавило питання приєднання Кримського ханства до Росії. Потьомкін виношував ідею завоювання Криму, а після й Османської імперії, на уламках якої він

---

¹⁰ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, с. 9.

¹¹ В.Е. Возгрин, *Op. cit.*, с. 349.

¹² *Ibid.*, с. 349.

¹³ В.Е. Возгрин, *Op. cit.*, т. 4, с. 332.

¹⁴ *Ibid.*, с. 333.

¹⁵ Е.И. Дружинина, *Op. cit.*, с. 349.

мріяв відродити Візантійську імперію. Це був так званий “грецький проект”, реалізація якого передбачала перекроювання карти Південно-Східної Європи¹⁶.

Ігноруючи умови мирної угоди 1774 р., Потьомкін починає втручатися у внутрішні справи Кримського ханства. 21 квітня 1777 р. на ханство був обраний Шагін-Гірай¹⁷. Скориставшись зміною влади в Бахчисараї, Потьомкін віддає наказ оточити Кримській півострів кораблями з моря, закрити порти та силою зброї спонукати кримських татар підкоритися Росії¹⁸.

Власні дії він коментує як пряму вказівку нового кримського хана Шагін-Гірая, хоча той про “власні вказівки” нічого не знав. Все це робилося, аби люди піддалися на провокацію та підняли заколот проти свого ж хана. Як і очікувалось, повстання спалахнуло 2 жовтня 1777 р. та було жорстоко придушене силою російської зброї¹⁹.

Заколот став приводом введення додаткових військ на півострів, які жорстоко розправлялись з кримцями. Лише за офіційними даними загинуло 12 000 мирних мешканців²⁰. Як повідомляв очевидець цих подій, караїмський священник Азар’я, російські солдати страчували не лише кримських воїнів, але й жінок та дітей²¹. Смерті піддавали цілі родини воїнів, які були запідозрені в заколоті. Під час бойових дій був зруйнований Акмеджит, спалені Карасубазар та Кефе, загинуло близько 600 родин – російські солдати “не залишили у живих ані дітей, ані жінок”²². Цей планомірний та цілеспрямований терор здійснювався за сприяння та заохочення Потьомкіна.

Одночасно Потьомкіну спала на думку ідея вислати з півострова християнське населення – урумів (нащадків давніх еллінів)

¹⁶ В.Н. Виноградов, *Греческий проект Екатерины II и Григория Потёмкина*, Москва 1985, с. 25.

¹⁷ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, с. 20.

¹⁸ Р. Куртиев, И. Абдуллаев, *О дне национального движения, 1777 год*, Голос Крыма 25 (1999) 7.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Ф.Ф. Лашков, *Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 г.*, Записки Одесского общества истории и древностей 14 (1886) 91–156.

²¹ Азарья бен Илиягу, *События случившиеся в Крыму в царствование Шагина-Гирея хана*, Караимская жизнь 6 (Москва 1911) 52–79.

²² М. Улькюсал, *Крымские тюрко-татары вчера, сегодня, завтра*, машинописный пер. с турецкого, Стамбул 1980.

та вірмен²³. Складнощі полягали в тому, що кримські християни залишались підданими кримського хана та міняти свій статус не мали жодного бажання. Але в хід пішли російські штики, тож кримським християнам мимоволі довелось покинути рідні землі²⁴.

Тим часом агенти Потьомкіна цілеспрямовано налаштовували кримськотатарське населення проти хана. Саме вони пропагували ідею звернутися до Потьомкіна, аби переобрати нового хана. І вже у 1780 р. знайшлися ті, які направили до графа делегацію з вимогою переобрати нового хана. Проте Потьомкін свідомо повернув посланців зі шляху та радив визнати ханом Шагін-Гірая. Граф, без сумніву, розумів, що такими діями він вливає останню краплю до чаші терпіння кримських татар, це відповідало його інтересам. Адже тепер можна було безперешкодно видалити з Криму Шагін-Гірая, знечоливши таким чином його уряд. По двох роках князь починає квапити імператрицю вчинити рішучі дії по відношенню до Криму²⁵. Потьомкін пропонує генеральний план приєднання ханства та додає, що зараз саме той час, позаяк європейські держави заклопотані власними проблемами та чинити перешкод не будуть: “Представьте же сие место в своих руках, увидите вдруг перемену счастливую для Государства Вашего... Сколько проистечет от того выгодностей: изобилие, спокойствие жителей, а от того и население, умножение доходов, господство непрекословное Черным морем. Доходы сего полуострова в руках Ваших возвысятся. Одна соль уже важный артикул, а что хлеб и вино... Я еще повторяю, Всемилостивейшая Государыня, мое усерднейшее представление, что нужно спешить исполнением сего. Вы впоследствии времен дознаете, сколько сделается затруднения, есть ли сие не учинится”²⁶.

Не можемо сказати, що Єкатерина не подумувала про включення до своїх володінь вигідної території Кримського ханства, проте, зважаючи на наявні документи та листи, її до цього всіляко підштовхував Потьомкін: “Если же не захватите ныне, то будет

---

²³ Ю.А. Кулаковский, *Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк*, К. 1914, с. 154.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Г.Л. Кессельбреннер, *Op. cit.*, с. 46.

²⁶ *Ibid.*, с. 49.

время, когда все то, что ныне получим даром, станем доставать дорогою ценою. Извольте рассмотреть следующее... Положите ж теперь, что Крым Ваш и что нету уже сей бородавки на носу... Приобретение Крыма... Удар сильный – да кому? Туркам. Сие Вас еще больше обяывает. Поверьте, что Вы сим приобретением бессмертную славу получите, и такую, какой ни один Государь в России еще не имел. Сия слава проложит дорогу еще к другой и большей славе, с Крымом достанется и господство на Черном море... От Вас зависит будет запираеть ход туркам и кормить их или морить с голоду. Хану пожалуйте в Персии что хотите, – он будет рад. Вам он Крым поднесет нынешнюю зиму, и жители охотно принесут о сем просьбу...”²⁷

Щодо кримського хана Потьомкін волів помиляться. Князь не міг не знати, що подібних намірів хан не мав у 1782 р. і не міг мати. Хан не збирався міняти рідний Крим на чужу Персію, адже він плекав власні плани щодо створення незалежної Чорноморської держави.

Імператриця погодила план свого фаворита. Все відбулось доволі швидко. Потьомкін доручив генерал-поручику графу де Бальмену посилити охорону кордонів Кримського ханства, а вже на початку квітня 1783 р. запропонував від імені імператриці Шагіню Гірею залишити престол. Ані армії, на яку можна було б спертися, ані можливості щось змінити в цій ситуації, хан не мав. Тому йому нічого не лишалось, як залишити Бахчисарай. А в Петербурзі так поспішали з приєднанням нових земель, що не вважали за потрібне вимагати від кримського хана офіційного зречення від престолу. Тут варто звернути увагу сучасних істориків на той факт, що на сьогодні не існує документа про офіційне зречення останнього кримського хана Шагін Гірея, про який вперто писали та сьогодні продовжують вперто говорити російські історики.

Тим часом Єкатерина з нетерпінням чекала свіжих звісток від свого фаворита та слала листи, у яких настійливо прохала покvapитись зайняти Крим. Потьомкін не зволікав, він писав, що привів до присяги все населення Кримського ханства. Проте на-

²⁷ Г.Л. Кессельбреннер, *Op. cit.*, с. 46.

справді жодної офіційної присяги не було й бути не могло! Проте в цілому народ ніхто до уваги не брав, бо для кріпосної Росії це було природним явищем.

До квітня 1783 р. на півострів були стягнуті додаткові російські війська і 8 числа в усіх містах та великих населених пунктах був зачитаний маніфест про приєднання Криму, Тамані та Кубанських земель до Росії²⁸. Причому в Петербурзі зовсім не зважали на те, що цей маніфест був прийнятий незаконно, а кримські татари не згоджували приносити присягу, а тим більше переходити у підданство чужій державі-агресору.

Щодо Османської імперії, то остання, підбурювана Францією, почала військові дії у 1787 р. з метою відірвати від Росії півострів. Однак ці мляві військові дії закінчились підписанням Яського миру, за яким Північне Причорномор'я, включаючи Крим, залишалось за Росією.

Наступного року почалась активна колонізація півдня – територію Кримського ханства стали активно заселяти переселенцями з різних регіонів Російської імперії.

За цю авантюру Потьомкін отримав титул князя Таврійського. Саме йому належала ідея витіснити кримських татар за межу колишнього ханства. Проте депортувати корінне населення, як декілька років тому кримських християн, він не міг, з огляду на можливу негативну реакцію західних держав. І тоді йому спало на думку розгорнути масштабну кампанію з роздавання ханських земель, хоча ці дії були не зовсім зрозумілі іноземним представникам. Ось як про ці події писав граф Роже де Дама, який на той час перебував у Єлисаветграді (сучасний Кропивницький), тож безпосередній свідок діяльності намісника півдня у 1780-х рр.: “Я постійно зіштовхуюсь з новими фантастичними азійськими примхами князя Потьомкіна. За півгодини він пересуває цілу губернію, руйнує місто, аби заново відбудувати його в іншому місці, засновує нову колонію або фабрику, змінює керування провінцією, а потім перемикає усю свою увагу на влаштування свята чи балу...”²⁹

---

²⁸ *Манифест императрицы Екатерины Великой...*, с. 88–30.

²⁹ *Memoires du comte Roger de Damas. Russie-Valmyetarmee de Conde Naples (1787–1806). Paris. 1912*, Старина и новизна 18 (Санкт-Петербург 1914).

На великих територіях, що простягнулись від Бугу на заході до Кубані на південному сході, від Полтави на півночі та, включаючи Крим на півдні, Потьомкін залишався необмеженим володарем. І саме на цих землях він розгорнув свою бурхливу діяльність. Тільки за власною особою князь закріпив 85 тисяч земельних угідь.

Величезні земельні площі колишнього Кримського ханства отримувало російське дворянство, зазвичай ті його представники, які раніше намагались завоювати симпатії тепер вже “світлішого князя Таврійського”. Не обійшов він увагою поміщиків, сановників імператорського двору, офіцерів, і навіть дрібних чиновників. Роздаванням земель займався особисто Потьомкін. Наприклад, він визначив, що поміщики мають право отримувати від 12 до 15 тисяч десятин землі, інколи по кілька наділів. На кожні 1,5 тисяч десятин поміщик зобов’язувався поселити певну кількість кріпосних селян (не менше 15 дворів). Пільговий строк складав 10 років. Переважна більшість поміщиків (68,2%) складалась з російської військової старшини та різних вищих та середніх чиновників. До їх рук потрапили величезні земельні масиви.

Майбутньому польському королю, тоді ще князю Станіславу Понятовському, вже у 1780 р. було відведено “біля річки Інгульця, під поселення слободи, дев’ять тисяч десятин землі”³⁰. Трохи пізніше у землях ногайців 18 тисяч десятин отримали камергер Ніколай Загряжський та його дружина Наталія Кирилівна, уроджена Розумовська. В подальшому їх маєток був проданий князю В. Кочубею. 12 тисяч десятин отримав “по відведенню” і колишній фаворит Єкатерини II сенатор Пьотр Завадовський, шість тисяч – князь Голіцин та багато інших. Указами Єкатерини II, ордерами Потьомкіна відводились великі земельні наділи: графу Безбородьку, Воронцовим, графині Браницькій, Рахманову та іншим. Наприклад, маєток російського поета Гаврила Державіна вже у 1780 р. складався з 7346 десятин землі³¹. Він розташовувався на Херсонщині на землях Джамбулукських татар.

Після окупації Криму ногайців, які мешкали за межами півострова, витіснили з рідних земель – одразу спорожніло до 96 по-

³⁰ *Державний архів Херсонської області*, ф. 14, оп. 1, спр. 1198, арк. 18, 19.

³¹ *Ibid.*, оп. 2, спр. 2, арк. 4зв, 5.

селень³². До нашого часу збереглися такі населені пункти, як Сарибулат (нині Новотроїцьке Генічеського району), Мустокой (нині Петрівка Генічеського району), Каракуй (нині Сівашське, Генічеського району).

У новоствореній Таврійській губернії поміщикам Фальц-Фейну належало 200 000 десятин землі, графу Мордовінову – 60 000, а графу Дурново – 50 000. У Херсонській губернії, як засвідчують статистичні відомості, 1207 поміщиків володіло 421 397 десятинами землі. Найбільші маєтки мав князь Михайл Романов – 74 000 десятин, князь Трубецький – 26 000, князь Гагарін – 13 000.

Як пізніше повідомляв кримський краєзнавець Василь Кондаракі, до 1786 р. більшість мешканців Карасубазара полишили місто та перебрались на Кавказ. І це враховуючи той факт, що місто було центром одного з 6-ти каймаканств, адміністративно-територіальних повітів, що розділяли півострів. До складу Карасубазарського каймаканства входило 10 кадиліків, кількість поселень яких нараховувала 342³³.

Розпочалась цілеспрямована політика витіснення корінного населення Таврійського краю, Росія всіляко заохочувала переселення. Уряд надавав велику допомогу іноземним переселенцям, вони отримали доволі великі наділи землі (до 65 десятин), звільняючись від рекрутської повинності та податей на 30 років, отримуючи право займатись промислами. Навзаєм вони мали присягнути на підданство Російській імперії та селитись колоніями.

У самому Криму після завоювання Росією, через масові роздачі та розкрадання земельного фонду російськими чиновниками, кримські татари опинились у становищі безземельних батраків. Лише за період з 1783 р. по 1793 р. у них було відібрано понад 350 тисяч десятин родючої землі. Місцевому населенню заборонялось користуватись лісами, з них вимагали плату за користування чайрами, водою, пасовиськами, заготівку дров та сіна, хоча усім цим до 1783 р. люди вільно користувались, оскільки це було власністю

---

³² *Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, т. 9: *Памятная книжка Таврической губернии*, Симферополь 1889, отд. 2, с. 8.

³³ *Державний архів Автономної республіки Крим*, ф. 315, оп. 1, спр. 1525, арк. 178–230.

джемаата – місцевої мусульманської общини. Самим розчерком пера все це переходило у власність новоявленого “господаря” з оточення російської імператриці з числа російського дворянства. Так, секретар князя Потьомкіна Попов отримав у самому Криму 27 900 десятин та дачу в Тавелі (4 300 десятин), граф Безбородько – 18 000, контр-адміралу Ушакову дісталось 8 500 десятин кримської землі, полковнику Куликовському – 2 900 десятин біля селища Кокташ. Сам Потьомкін залишив за собою Саблі (3 470 десятин), Байдарську долину, Форос та Мелас. Надвірному раднику Оспуріну дістались землі сіл Ускут, Айргуль, Кучка, Мустафа-аг’я-Кой, Сарча, Кіят, Кизилташ, Дегірменкой та ін. – всього 1 000³⁴. Таким чином, було роздано більше 400 тисяч десятин земельної площі Криму. За короткий час сотні тисяч кримських татар стали безземельними. Лише небагато з них зверталось за відновленням справедливості до суду, проте такі тяжби тягнулись довгі роки.

Одразу після окупації Криму 1783 р. кримські татари почали відчувати утиски і в релігійному житті. Царські урядовці втручались у діяльність мусульманських общин, суворо регламентуючи виконання правил та норм їх релігії. Так, у 1788 р. арештам, побиттю та висилці з Криму були піддані багато мулл та голів місцевих мусульманських общин Євпаторійського та Перекопського повітів. Цивільний губернатор та управляючий Криму Каховський звернув увагу на те, що вони молились та здійснювали жертвоприношення, на його думку, “не у строки, встановлені Магометом”, вбачаючи у таких діях державну зраду. Він розробив план боротьби з “непокірним” мусульманським духовенством та подав його Потьомкіну. План передбачав, що всі ці мулли мають бути піддані тілесному покаранню: одні з них мають бути биті батогами на “місці злочину” в селах в присутності старійших кримських татар, інші – у Сімферополі у присутності представників дворянства. Вибір покарання на користь побиття батогами та висилки за межі Криму, на думку Каховського, визначався тим, що смертна кара могла бути сприйнята духовенством та населенням як мучеництво за віру. Невдовзі всі мулли Євпаторійського та Перекоп-

³⁴ Ф.Ф. Лашков, *Сборник документов по истории Крымско-татарского землевладения*, Известия Таврической ученой архивной комиссии 26 (Симферополь 1897) 26.

ського повітів, які здійснили моління та жертвоприношення, були покарані та кинуті до Сімферопольської в'язниці, а потім відправлені до Кременчуга³⁵.

Після ліквідації ханства Потьомкін, який відчув себе господарем, не припинив каральних акцій з метою силою замирити місцеве населення. Спалахи збройних повстань, що почались у часи захоплення Криму, продовжувались і в майбутньому. Запідозрені в агітації чи симпатіях до Туреччини карались нещадно, умиротворення краю відбулось тільки після знищення великої кількості татар³⁶.

У 1784 р. за наказом князя було знищено 30 тисяч кримських татар, проте число жертв, вже у мирний час, невідомо. Збереглися свідчення про прагнення місцевої влади приховати обсяги репресій, а також особливості прийнятих заходів, вочевидь, жорстоких навіть для того часу. Так, у донесенні з Карасубазара від 28 квітня 1783 р. мовилось про таємну екзекуцію “ще над кількома злочинцями”, а також згадувалось про 46 покараних каторгою та побиттям нагайками³⁷. Колишне Кримське ханство було повністю розорене. Ось що писав з цього приводу історик Сергій Бахрушин у 1936 р.: переможці “опустошили страну, вырубили деревья, разломали дома, разрушили святилища и общественные здания туземцев, уничтожили водопровод, ограбили жителей, надругались над татарским богослужением, выкинули из могил и побросали в навоз тела их предков и обратили из гробницы в корыта для свиней, истребили памятники старины” і, на додачу “установили свое отвратительное крепостное право”³⁸. На підтвердження цьому у Дубровіна знаходимо такий документ – лист князя Александра Прозоровського князю Григорію Потьомкіну від 30 липня 1777 р.:

“Исполняя повеление вашей светлости поручил я генерального штаба обер-квартирмейстерам, подполковнику Бердяеву и майору Фохту, снять в Крыму все достойные примечания виды

---

³⁵ Д. Асанова, *Черное столетие (1783–1883)*, [електронний ресурс], режим доступу <http://cidct.info/ru/publications/Ocherki/index.html>.

³⁶ Б. Вольфсон, *Присоединение Крыма к России в 1783 г.*, Исторический журнал 3 (1941) 61.

³⁷ Б. Вольфсон, *Op. cit.*, с. 63.

³⁸ С. Бахрушин, *Основные моменты жизни Крымского Ханства*, Материалы по археологии и этнографии Таврики 3 (Симферополь 1993) 319–339.

и старинные здания с нужною в округе их ситуациею, тожь и в фасаде, только не знаю в состояниии-ли они сие хорошо выполнить, однакожь сколько можно предписал я стараться оные показать в проспекте (перспективе?), из чего наилучше видны будут все развалины древностей, которые по окончании и не умедлю вашей светлости представить, соблюдая до пресечения дней моих все совершенное почитание и глубочайшую преданность”³⁹.

Наведений текст підтверджує те, що російські завойовники мали на меті знищити самотутню кримськотатарську культуру та насадити власну.

Відзначимо, що після влаштованої Потьомкіним подорожі імператриці до Криму, землі кримських татар продовжували роздаватись, а на середину XIX ст. ці землі розкупались. Створювались нові маєтки з новими власниками, які стали переселяти до нових володінь своїх кріпаків з російських маєтків. За період з 1783 по 1854 рр. лише російських кріпаків було переселено 45 702 особи. У ті ж роки до Криму активно запрошувались іноземні колоністи, їх число становить 8 934 особи, або 11% від усіх мігрантів⁴⁰.

Усе це стало причиною масового виїзду корінного населення – кримських татар за межі Криму. Перший масовий вихід відбувався після 1783 р., другий – після війни 1812 р., тоді за кордон виїхали переважно татари Буджаку та Едісана (заперекопські ногаї), офіційно виїхало 3 119 осіб⁴¹. На 1816 р. у Криму за офіційною довідкою Таврійської казенної експедиції залишилось всього 79 489 душ чоловічої статі, а на вересень 1821 р. – 58 160 душ кримських татар⁴².

У 1827 р. для землевласників Таврійської губернії був виданий указ, який давав право поміщикам здійснювати фактично необмежені побори з кримських татар, які мешкали на їх землях.

Протягом усього XIX ст. кримські татари полишали історичну батьківщину. У деякі періоди відтік ставав більш помітним. Так, ве-

³⁹ Н.Ф. Дубровин, *Присоединение Крыма к России [Рескрипты, письма, реляции и донесения]: в 4 т.*, Санкт-Петербург 1885, 900 с.

⁴⁰ С.А. Секиринский, *Из этнической истории Крыма и Северной Таврии*, Советская тюркология 4 (1988) 90–91.

⁴¹ Г.П. Мартыянов, *Последняя эмиграция татар из Крыма в 1874*, Севастопольский листок 45–46 (1887) 2.

⁴² *Російський державний історичний архів*, ф. 560, оп. 7, спр. 29, арк. 1, 9.

лика хвиля була під час Кримської війни, її офіційно називають другою еміграцією після анексії Криму – за часи війни емігрувало “11 985 чоловічої статі душ”⁴³, з членами родин приблизно в 25 000 осіб.

Після завершення еміграції в Криму та прилеглих до нього степах залишилась 102 951 особа⁴⁴, тоді як до анексії, за різними оцінками, населення Кримського ханства налічувало півмільйона осіб (не враховуючи заперекоських степів). Наприклад, історик Федір Лашков виснував, що число лише повоєнних емігрантів дорівнювало 300 000 особам⁴⁵. Згідно турецьких джерел, у 1860 р. з Криму до Османської імперії прибуло близько 100 000 кримських татар, а за весь період цієї еміграції – близько 600 000 осіб⁴⁶.

Отже, вже в кінці XVIII ст. ліквідація Кримського ханства та розширення меж Російської імперії за рахунок його території спиралась на послідовні фази операції, яким передували створення інформаційного підґрунтя для їх здійснення. Зокрема, Російська імперія сформувала образ такого собі “миротворця”, який спершу мав намір захистити кримських татар від “гніту” Османської імперії, “подарувавши незалежність” ханові. За таку допомогу хан змушений був погоджуватись на присутність “обмеженого контингенту” російських військ на власній території. Згодом цей контингент постійно зростає. Далі настала черга “порятунку” кримських християн від “утисків” тепер вже кримських татар, у результаті частина, по-суті, кримськотатарського народу, яка сповідувала християнство, була виселена за межі ханства. Внаслідок низки подальших силових акцій та відвертої брехні росіяни спровокували виступи проти хана Шагін Гірея, які ж самі від його імені й жорстоко придушували. Не маючи змоги вести боротьбу, хан вимушений був покинути Бахчисарай, тож територія Кримського ханства фактично була окупована росіянами. У подальшому Російська імперія розгорнула планомірну колонізаторську політику

⁴³ *Російський державний історичний архів*, спр. 385, оп. 8, спр. 434, арк. 21зв.

⁴⁴ П.А. Никольский, *От Крымского ханства до наших дней*, Симферополь 1929, с. 26.

⁴⁵ Ф. Лашков, *Исторический очерк Крымско-татарского землевладения*, ИТУАК 24 (1896) 52–53.

⁴⁶ Б. Йедийылдыз, *Османское общество*, История Османского государства, общества и цивилизации, Москва 2006, т. 1, с. 420.

на новоприєднаних землях, витісняючи корінне населення та змушуючи його емігрувати. Паралельно відбувалось формування низки міфів щодо історії “приєднання” Криму до Росії у 1783 р., які набули поширення в історіографії і якими послуговуються донині для виправдання окупації, як минулої, так і сучасної. Тож завдання науковців – дослідження та представлення власного погляду на минуле Кримського ханства, позбавленого нав’язаних російською окупацією штампів.